فەلسەفەی شیکردنەوە … عەبدولموتەڵیب عەبدوڵڵا

جیاوازی نێوان فەلسەفە و زانست و ئایین ئەوەیە، کە ئایین کۆمەڵێك وەڵامی یەکلاکەرەوەت پێدەبەخشێت و زانست وەڵامی چۆنیەتی دەداتەوە، بەڵام فەلسەفە هەر لە سوکراتەوە فێرمان دەکات کە ئێمە هیچ نازانین! من نامەوێت قسە لە ئیشکالی زانین و نەزانین بکەم، قسە لە پەیوەندی سوکرات بە دەوروبەر و تەماشاکردنی سوکرات بۆ جیهان بکەم، بەڵکو بە ڕێگایەکی زۆر کۆندا دەڕۆم ئەویش خۆشەویستییە بۆ دانایی، ئەویش فەلسەفەیە وەك خۆشەویستی… هەر لەوێشەوە قسە لە یەکێك لە فەلسەفە هاوچەرخەکان، فەلسەفەی شیکردنەوە (analytic philosophy) دەکەم، کە زمان وەك ناوەندی خۆی دەناسێنێ، یان وەك لە ناوەکەی هاتووە پشت بە کردنەوە و شیتەڵکردنی ئاوێتەکانی زمان بۆ بەشەکانی دەبەستێت. فەلسەفەی شیکردنەوە پرۆسەیەکە دەیەوێت بابەتێکی دیاریکراو لە پێناو مەبەستێکی دیاریکراو کەشف بکات، بە دیوەکەی دیکەش یەکێك لە پێناسەکانی شیکردنەوە کەمکردنەوەی پلەی تەمومژی ئاوێتەکانە بە ئاراستەی بەشە جۆراوجۆرەکانییەوە…

فەلسەفەی شیکردنەوە گوزارشت لە ڕۆحی زانستی و بیرکاری دەکات و هەمیشە بە چاوی ڕێزەوە لە بەرهەمە زانستییەکان و حەقیقەتەکانی (هەستی هاوبەش) و (فاکت) و (دۆزەکان) دەڕوانێت. زانکۆی (کامبردج-ی بریتانی و بە تایبەتی راسل و مۆر) بە دامەزرێنەری دادەنرێن و هەمووشیان دەکەونە ژێر کاریگەری بیرکردنەوەی (فریگە) و (فەلسەفەی ئایدیالی) ئەڵمانییەوە. ئەوەی گرنگە ئەوەیە لۆجیك و فەلسەفەی زمان بنەمای فەلسەفەی شیکردنەوە پێکدەهێنن. فریگە دامەزرێنەری لۆجیکی بیرکاری نوێ، ئامانجی فەلسەفە لە شیکردنەوەی بونیادی فیکردا دەبینێ و پێیوایە لێکۆڵینەوەی فیکری پێویستە لە لێکۆڵینەوەی کردەییانەی بیرکردنەوەی دەروونی جیا بکرێتەوە، چونکە ڕێبازی شیکردنەوەی فیکری پشت بە شیکردنەوەی زمان دەبەستێت. بەڵام نابێ لەو بارەوە ڕۆڵی فیتگنشتاین و کتێبی تراکتاتۆس لەبیر بکەین، کە جەوهەری کاری فەلسەفە بە (روونکاری) لە قەڵەم دەدات و دەڵێت بابەتی فەلسەفە روونکردنەوەی لۆجیکی بیرکردنەوەیە، فەلسەفە تیۆر نییە، بەڵکو کاری کردەییە. بەو مانایەش پێویستە فەلسەفە بە وردی بیرکردنەوەکان دیاری بکات و روونیان بکاتەوە، بۆ ئەوەی نەکەوێتە تەمومژییەوە. چونکە گیروگرفتی فەلسەفە لە تێنەگەیشتنی زمانی

ئاساییەوە هەڵقوڵاوە. چارەسەری ئەو گیروگرفتانەش گەڕانەوەیە بۆ بەکارهێنانی وردی زمانی ئاسایی و بەکارهێنانی باوی وشەکان.

یەکێك لەو گرفتانەی کە هەمیشە فەلسەفەی زمان تێیدەکەوێت (کردەی گەیشتنی زمان- linguistic communication)ە، یان ئەوەی جۆن ئۆستن (J. L. Austin) بە (تیۆری راستی گوتن-Theory of speech acts) کە لە وانەکانی زانکۆی (هارفرد- 1955) ناوی بردووە… ئۆستن باسی ئەوە دەکات چۆن شتەکان بە وشەکان دەگوترێن… پاشان جۆن سیرل (John R. Searle) و کەسانی دیکە لە ساڵانی حەفتا و هەشتاکاندا گەشەیان بەو گوتنە داوە… تیۆری راستی گوتنی زمان، یان کردەی مەبەستگەرایی بە سادەیی سەیری زمان ناکات، بەڵکو زمان وەك کارێکی فرە لایەن و فرە رەهەند و فرە مەبەست دەبینێ: کاتێك قسەکەرێك دەدوێت شتێك دەگەیەنێت ئەگەرچی بە شێوەیەکی گشتی وەك رەمز و وشە و رستەش تەماشای نەکەین، بەڵام لەبەر ئەوەی کردەی گەیشتنی زمان لەسەر پرۆسەی بەرهەمهێنانی گوتن کار دەکات، لەبەر ئەوەی زمان قسان دەکات و ناتوانین لە زمان جیا بینەوە… دەشێ بیرکردنەوەی رووتی هەڵگرتبێ، یان تاکگەرا و مەبەستگەرا بێت، یان گشتی و بەدحاڵیبوون بخاتەوە… بۆیە هەمیشە زمان پێویستی بە روونکردنەوە و یەکلاکردنەوە و دیاریکردن هەیە.

لە مێژووی فەلسەفەدا، فەلسەفەی شیکردنەوە وەك رێبازێکی زانستی شۆڕشێك بوو، کە توانی لە بواری بابەتەکان و شتەکانەوە بۆ بواری گوتەکان و دەستەواژەکان بگوازێتەوە، لێکۆڵینەوەی تایبەت لە بارەی لۆجیکی بیرکاری و فیکرەی مانا و گەڕانەوەی ئاوێتەکان بۆ گەردیلەکان بکات، ئەوەش پێماندەڵێت کە دۆزە فەلسەفییەکان دۆزی واقیعی نیین… بەڵکو کۆمەڵێك دۆزی زمانەوانین، هەموو ئەوانەی لەو رێبازەشدا کاریان کردووە چوارچێوەیەکی هاوبەشیان هەیە، ئەویش بەکارهێنانی شیکردنەوەیە وەك میتۆدێکی فەلسەفی، جگە لەوەش هەموویان وێرای جیاوازەکانیان بانگەشەی وردبینی و روونیان دەکرد و زۆر بایەخیان بە زمان داوە و بۆ زمانی پەتی و سروشتی دەگەڕێنەوە، پێیانوابووە کە زۆربەی گیروگرفتە فەلسەفییەکان لە تێنەگەیشتنی زمانی ئاساییەوە سەرچاوە دەگرێت. راسل ئەگەرچی هەڵگری مۆرکێکی لۆجیکییە و هەر ئەوەشە لە فیتگنشتاین نزیکی دەکاتەوە، بەڵام لەوێشەوە لە یەکتر دوور دەکەونەوە کە پێیوایە زمانی سروشتی تەمومژی زۆری تێدایە، بۆیە توێژەر دەبێ یەکەمجار ماناکان دیاری بکات و بە وردی لەو مانایانە بگات، کە بە کاریان دەهێنێت، بەمجۆرە راسل بانگەشەی زمانی باڵا دەکات و کەمەکێك لە جۆن سیرل و

تێرکردنی مانا نزیك دەکەوێتەوە. راسل زمان وەك کۆمەڵێك دەستەواژە لە ئاوێتەکانیان و بونیادەکانیان جیا دەکاتەوە، پێیوایە رستە و دۆزەکان دەستەواژەی سادەن و ناشێ بەش بەش بکرێن بۆ دۆز و رستەی بچوکتر لە خۆیان، وەك چۆن گەردیلەکان لە ئاستی وشەکاندان و ئەوانیش یەکەی سادەن و ناشێ بۆ وشەی بچوکتر لە خۆیان بەش بەش بکرێن! هەر لە بەدواداچوونی بچوکترین پێکهاتە- گەردیلەکانەوە- کە مەعریفەی لێدێتە بەرهەم، هەوڵدەدات زمان و مەعریفە بونیاد بنێت..

راسل لە بارەی پەروەردەوە وەك ئامانج سەیری قوتابی دەکات، نەك وەك وەسیلە! لێرەدا ئامانجی باڵای شیکارخوازان خۆی لە پەروەردەکردنی تاکەکاندا دەبینێتەوە. برتراند راسل تاك وەك جەوهەرێك لە خودی خۆیدا دەبینێت، نەك وەك پێداویستیی کۆمەڵگا. گوتمان راسل بایەخی زۆری بە لۆجیك داوە بە پێچەوانەی جۆرج ئیدوارد مۆر کە بایەخی زۆری بە رەمز داوە، هەر لەوێشەوە هەوڵیداوە چارەسەری بۆ گیروگرفتە فەلسەفییەکان بدۆزێتەوە! مۆر بانگەشەی نوێکردنەوەی زاراوە فەلسەفییەکان دەکات و دەستەواژەکان شیدەکاتەوە بۆ ئەوەی روونتر لە بارەی دۆزە فەلسەفییەکانەوە بدوێت، هەوڵی گەیشتن بە زمانی ئاسایی دەدات، ئەو بە پێچەوانەی راسل پێیوایە زمانی ئاسایی بۆ کاری فەلسەفی گونجاوە، بەڵام پێویستی بە روونکردنەوە هەیە، شیکردنەوەی زمانەوانیش لە خودی خۆیدا ئامانجی فەلسەفە نییە، بەڵکو وەسیلەی روونکردنەوەی وێناکردن و دۆزەکانمانە! جۆرج مۆر هەمیشە بەرگری لە زمانی ئاسایی دەکات و هاوگونجانی فەلسەفە و بیروڕای مرۆڤی ئاسایی بە پێوانەی بەهای تیۆری فەلسەفی دەزانێت، هەر چەندە لەو نۆرمە و لە روونکردنەوەی وردی زمان دوور بکەوینە ئەوەندە بەرەو هەڵدێر دەبینەوە.

کەواتە پرسی شیکردنەوە ئەوەیە، چۆن بیرکردنەوەکانمان لە بارەی زمانی ئاسایی و مانا و ئاماژەوە رێکدەخەین، بە شێوەیەکی گونجاو کە بشێ هەم کورتبڕی بکەین و هەم بیرکردنەوەکانمان بە سادەیی و روونی بگات؟ بێگومان ئەوەش پەیوەندی بە چەمکەکانی (حەقیقەت) و (مانا) و (زەرورەت) و (ناو)ەوە هەیە، ئەو گیروگرفتانە بابەتی فەلسەفەی زمانی پەتییە و سیستمێکە خاوەنی فۆرمی مەعریفی نییە، نەك هەر ئەوەندەش بەڵکو پەیوەندی بە کۆی بایەخە تەقلیدییەکانی فەلسەفەی نوێوە نییە. بەڵام پرسی چۆن بیرکردنەوەمان لە بارەی سەرچاوە مەعریفییەکانەوە رێکدەخەینەوە، چۆن لە سیستمی مەعریفی کانت جیا دەبینەوە؟ لێرەدا ئەوەی شیکردنەوەی زمانەوانی پێشکەشی

دەکات هەوڵێکە مەیلی ئەزموونگەری دەکات، بەڵام ئەزموونگەرییەك کە بکەوێتە دەرەوەی ئەزموونە دەروونییەکانەوە، ئەزموونگەرییەك کە بەرهەمی شیکردنەوەی لۆجیکی زمانەوانی بێت. ئەو ئەزموونگەرییەش پێماندەڵێت هەموو ئەو مەعریفە مرۆییانەی کانت لە بارەی (خواوەند و ئازادی و ئاکار) پێشکەشی کرد، پێویستە لە نوێوە بە شێوەی کۆمەڵێك سەرنج یان بەدواداچوون لە بارەی زمانەوە پێشکەشی بکەینەوە.